

Karim Schelkens

Johannes Willebrands

Een leven in gesprek

Boom

Inhoud

HORIZONSCHETS <i>West-Friese wortels</i>	9
--	---

*

DEEL I

EEN BOEKHOUDERSZOOH WORDT BEGIJNHOFKAPELAAN (1909-1940)

1 <i>Het gezin Willebrands-Kok: Een portret</i>	19
2 <i>Weg uit Bovenkarspel</i>	37
3 <i>Onder wereldheren: Hageveld en Warmond</i>	53
4 <i>Thomas of Newman? Een intellectuele U-bocht</i>	73
5 <i>Kapelaan in Amsterdam</i>	87

DEEL II

DE ONTDEKKING VAN DE DIALOOG (1940-1962)

6 <i>Het Philosophicum in oorlogstijd</i>	111
7 <i>Business as usual?</i>	129
8 <i>Willebrands klinkt als Willibrord</i>	143
9 <i>Van Amsterdam naar Rhodos: De internationale oecumene</i>	181
10 <i>Een adres in Rome</i>	215

DEEL III
DE EUFORIE VOORBIJ
(1962-1989)

11	<i>Een 'oecumenisch' concilie</i>	243
12	<i>De man van Paulus VI</i>	275
13	<i>Het urbi et orbi van Willebrands</i>	309
14	<i>Nederlands onzichtbare kardinaal</i>	347
15	<i>Alfrink-Montini-Willebrands: Het uiteenvallende driemanschap</i>	367
16	<i>Onder de vleugels van een Poolse paus</i>	395
17	<i>Blessuretijd, tot de Muur viel</i>	435
UITGELEIDE <i>Leven als herinnering</i> (1989-2006)		475
	<i>Verklarende woordenlijst</i>	483
	<i>Dank</i>	487
	<i>Verantwoording</i>	490
	<i>Bronnen</i>	495
	<i>Noten</i>	501
	<i>Namenregister</i>	591

‘Ieder leven is klein voor wie het leeft.’

Leonard Nolens, *Dagboek van een dichter*

HORIZONSCHETS

West-Friese wortels

19 augustus 1908, ruim een jaar voor Willebrands' geboorte. In Frankrijk stond een van de befaamde gebroeders Wright volop in de belangstelling. Hij had zojuist met oorverdovend lawaai een van de eerste gemotoriseerde vluchten boven het oude continent afgelegd en nietsvermoedende landlieden doen opschrikken. In West-Friesland bleef de hemel die dag onverstoord. Weerberichten meldden een grijzige zomerdag, trage wolken bedekten de door water en zilte lucht omsloten laagvlakte. Wie het haast boomloze gebied vandaag verkent, krijgt nog steeds de indruk dat langseilende meeuwen en zilverreigers er sedert eeuwen de dienst uitmaken, naast wat verdwaald rundvee in het achterland.

Het troosteloze weer contrasteerde met opgewekt klokkengebeier, want binnen de smeedijzeren omheining van de Sint-Martinuskerk van Bovenkarspel was het feest die middag. Al was het woensdag, een groepje dorpelingen met door wind en arbeid gegroefde handen liep in zondagskleding, uitgezonderd een man in soutane. Pastoor Johannes Bernardus Burgers, die een jaar in dit dorp woonde, verbond voor het oog van de getuigen, Johannes Willebrands en Jacob Kok, twee jonge mensen in de echt.¹

In de wat plumpe neoromaanse kerk, die ruim een halve eeuw later onder de sloophamer zou gaan, klonken de namen van het bruidspaar voluit: Hermanus Petrus Willebrands en Afra Maria Kok. Herman en Aafje, zoals ze doorgaans werden aangesproken, waren allebei tweeëntwintig en kenden elkaar nog niet lang.² Zij was hier thuis, hij bewoon-

de een zolderkamertje in Grootebroek, op een kwartier gaans. Neem het geluid van de klokken weg en op het netvlies hangt het beeld van een ingeslapen boerendorp dat eeuwenlang onveranderd was gebleven. In dit arcadische landschap zal Jo Willebrands zijn kinderjaren doorbrengen.

De huwelijksfoto's van het koppel Willebrands-Kok passen in het prentkaartenbeeld van negentiende-eeuwse polderdorpen. Men liep op klompen, hondenkarren leverden de melk aan huis, het dorp telde meerdere windmolens (één staat nog overeind), pachthoeves en stolpboerderijen. Met vergane koloniale trots ging in Bovenkarspel het verhaal dat ze ooit onderdak hadden geboden aan kapiteins van de Verenigde Oost-Indische Compagnie.³

Een verhaal van twee wegen

Het pittoreske plaatje bedriegt. Toen de Fransen aan het begin van de negentiende eeuw ijverig de landkaarten hertekenden, had Bovenkarspel een ruim territorium, maar in 1812 doopten ze een grote lap om tot de gemeente Andijk. De Fransen vertrokken en de gemeentegrenzen bleven. Bovenkarspel was voortaan een onooglijk dorpje, ingeklemd tussen Enkhuizen en Grootebroek. De zijsteegjes uitgezonderd bestond het feitelijk uit twee straten: de Hoofdstraat en de Broekerhavenweg. De eerste verbond het overwegend protestantse vissersstadje Enkhuizen met het iets grotere Hoorn, dwars door een regio die de bewoners laconiek De Streek noemden. Alle verkeer van betekenis hobbelde eeuwenlang over deze Hoofdstraat, sinds 1671 een van de oudere verharde wegen in de landelijke uithoeken van de Republiek. Vanaf 1885 reed een paardentram van de West-Friesche Tramweg Maatschappij dagelijks tussen Hoorn en Enkhuizen. Een onderhouden trambaan als deze was zelfs in de late negentiende eeuw een zeldzame luxe; doorgaans werden de modderige zandwegen verwaarloosd. Met opzet, want de havensteden Hoorn en Enkhuizen waren als de dood voor concurrentie met hun dominante transportmiddel: de beurtvaart.

Het dagelijks leven van de Willebrandsen speelde zich langs de lintbebouwing van de Hoofdstraat af. Hier waren het raadhuis, het gemeentehuis, de smederij, sinds mensenheugenis de dorpskerk Het Roode Hert, de Sint-Martinuskerk én de Hervormde Kerk.⁴ Iedere honderd meter onderbrak een bruggetje de straat, met telkens een zandweg naar het westelijke achterland. Het hele gebied bestond uit landbouw- of wei-

depercelen, versneden door een oud raster van vaarten en sloten met rietkragen als windvaan. In deze lappendeken, in de volksmond ‘Het Grootslag’, konden de boeren de talrijke sloten en landjes bij naam noemen.⁵ De enige manier om er vlot te navigeren was over water – met paard en wagen was er geen beginnen aan – en dus bezaten de huisgezinnen allemaal wel een bootje. Een complex van handbediende sluisen en watermolens regelde het waterpeil en beschermde de kostbare laaggelegen grond tegen verzilting.⁶ Om het goederentransport letterlijk te doen vloten gebruikten de boeren hun ‘overhaal’, het scheepsrad waarmee ze platsbodemschuiten uit de sloten naar het zoute water van de Broekerhaven tilden.

1. De Hoofdstraat in Bovenkarspel, begin twintigste eeuw.

Anders was het langs de Broekerhavenweg, die de Hoofdstraat zuidwaarts verbond met een vijftiende-eeuws binnenhaventje dat uitmondde in de Zuiderzee. Vanaf de jaren 1930 zou de Afsluitdijk van het IJsselmeer een buffer tegen het zeewater maken, maar dat is later. Toen de Willebrandsen zich installeerden, liep de binnenzee over in de verraderlijk te bevaren Waddenzee. Voorbij de eilanden wachtte het dofzilveren Noordzeelicht. De visserij floreerde hier, maar naast de haring- en andere schuiten ging ook het personenvervoer overwegend per schip. De binnenhaventjes rondom de Zuiderzee waren pleisterplaatsen voor volksvertier en handel. Net als andere kustdorpjes beconcurrerde Bovenkarspel met weinig succes iets grotere havens als die van Enkhui-

zen. Hoe bescheiden ook, de Broekerhavenweg was een maritieme poort op de buitenwereld.

De ultramontanen van Noord-Holland

Gescheiden levens, afzonderlijke religieuze tradities, ander politiek stemgedrag, aparte gewoonten en beroepen. Deze straten waren biotopen, hier leefden twee enclaves in een dorp. Was de boerenbevolking langs de Hoofdstraat doorgaans roomsgezind, de havenbewoners rond de Broekerhavenweg volgden sinds mensenheugenis Calvin. Het protestantisme bereikte 'Boven Carspel' vroeg. De zomerse hagenpreken van de Alkmaarse mandenmaker Jan Arentszoon, deelgenoot van de heilige verontwaardiging die generaties zestiende-eeuwers vervulde, vonden in 1566 veel bijval in de vissersdorpjes en de weidegebieden buiten Hoorn en Enkhuizen.⁷ Hij was geen theoloog van het kaliber van Calvin, diens invloed kwam later, maar Arentszoons aanpak was een pak succesvoller dan de hardvochtige krijgscampagne waarmee de hertog van Alva in de daaropvolgende jaren namens de Spaans-katholieke Habsburger Filips II de bevolking tegen zich in het harnas joeg. Vanaf 1572 behoorde dit tot het Watergeuzengebied en de Reformatie zou De Streek nooit verlaten. In Enkhuizen en omstreken drukte de Nederlands Hervormde Kerk haar stempel op de bewoners. Dat deed ze nog steeds toen Willebrands' voorouders zich vestigden.

Rond 1900 was ongeveer tachtig procent van de inwoners van Enkhuizen protestants, zestien procent rooms-katholiek en rond de drie procent joods. In Hoorn waren de verhoudingen enigszins anders, maar ook hier vormden de katholieken met hun vijfendertig procent een minderheid. De calvinistische hegemonie verhinderde niet dat er sinds de zestiende eeuw een ononderbroken rooms-katholieke aanwezigheid was, zij het soms in penibele omstandigheden. Als minderheidsgroep leidden West-Friese katholieken een 'verborgen leven'. Het religieuze pluralisme van het noorden maakte hun identiteitsbepaling anders, militanter en zelfbewuster dan die van hun geloofsgenoten in zuidelijk Nederland.⁸ Het verzet van paus Pius IX tegen 'moderne dwalingen' als protestantisme, liberalisme, socialisme, communisme, fideïsme en dergelijke meer kon hier rekenen op ruime steun.⁹ Dozijnen zoeaven, vaak nog jongetjes, verlieten De Streek in de jaren 1860 en reisden zuidwaarts. Ze steunden de troepen van Pius IX in veldslagen voor het behoud van de Pauselijke Staten die onder zware druk stonden en in 1870

overrompeld werden door de Italiaanse Risorgimentotroepen van Victor Emanuel. Alleen al Bovenkarspel leverde vijf strijders wier namen trots geboekstaafd werden in André Nuyens' *Gedenkboek der Pauselijke Zouaven*: Jan Botman, Jan en Pieter Cornelis Bakker, Simon de Jong en Jan Roosje.¹⁰

Hun militante houding strekte de Noord-Hollandse katholieken niet zelden tot nadeel. De ultramontaanse loyaliteit aan het pauselijke gezag kreeg bij tijden de vorm van een kadaverdiscipline die hen politiek en sociaal verder isoleerde.¹¹ Menige protestantse landgenoot vond in de zoeavengeschiedenis een bewijs van de politieke trouweloosheid van de 'paapsen', zeker toen de Nederlandse wet tegen indiensttreding bij vreemde krijgsmachten een aantal katholieke strijders het verlies van hun burgerrechten opleverde. Toen het Eerste Vaticaans Concilie in 1870 ook nog het dogma van de pauselijke onfeilbaarheid afkondigde, was het duidelijk: Nederlandse katholieken dienden niet de Oranjes maar andere, Romeinse heren.

De Martinusparochie waaronder het gezin Willebrands viel, dateerde van 1858, vijf jaar na het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie. Dat leverde Nederland vijf katholieke bisdommen op, een dankbaar neveneffect van datgene waar de zoeavenbeweging en paus Pius IX zich met hand en tand tegen verzetten: het vermaledijde liberalisme dat na de revolutiegolf in 1848 Europa deed opschrikken. Net de tendens tot liberalisering schonk de Nederlandse katholieken nieuwe speelruimte. De nieuwe grondwet van Johan Rudolph Thorbecke gaf hun het recht zich vrij te organiseren, al loste dit het wantrouwen tussen katholieken en protestanten allerminst op. De conservatief-protestantse Aprilbeweging die zich in 1853 tegen het herstel van de katholieke hiërarchie keerde, maakte dat duidelijk. Sociale, politieke en mentale schotten stonden onverminderd overeind. Begin twintigste eeuw groeiden West-Friese jongeren op met verhalentradities die meer afstand dan toenadering met zich meebrachten: roomse kinderen kregen ingeprent dat de protestanten tot de achttiende eeuw hun kerken confisqueerden en dat hun overgrootouders de zondagsmis moesten vieren in schuilkerken die van buiten onherkenbaar waren. De achttiende-eeuwse Bovenkarspelse schuilkerk was in onbruik geraakt, maar bleef tot 1927 staan als totembeeld van de onderdrukking. Toen pas moest ze plaatsmaken voor een schoolgebouw.

Katholieke en hervormde dorpskinderen bezochten uitsluitend hun eigen bakker, hun eigen slager en voetbalden in de straat alleen met geloofsgenoten. Bij de oprichting van sportclubs werden dorpelingen van

een andere gezindte uitdrukkelijk geweerd en tot ver in de twintigste eeuw bleek het nauwelijks denkbaar voor een katholiek meisje om een relatie aan te knopen met een protestantse jongen.

De katholieke emancipatie in West-Friesland

Dankzij Thorbeckes grondwet veranderde de maatschappelijke positie van de katholieken mondjesmaat. Liberale katholieken als Johannes Zwijsen en de Warmondse seminariepresident Franciscus Jacobus van Vree juichten de wet toe als een kans op ontvoogding, en dat liet zich met name in het onderwijs gevoelen. Met het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie viel West-Friesland onder Van Vree, de eerste bisschop van het nieuwe bisdom Haarlem, die in 1861 werd opgevolgd door Gerardus Petrus Wilmer.¹² Onder deze kerkleiders kreeg het Nederlandse katholieke onderwijs vorm. Een mandement van het episcopaat ging uit van de nieuwe situatie van godsdienstvrijheid en van de Schoolwet van 1857, die ruimte bood voor confessionele diversiteit. Dit mandement bepaalde dat het leraren verboden was ‘iets te leren, te doen of te laten dat strijdig was met de eerbied, verschuldigd aan de godsdienstige begrippen’ van de traditie van de leerlingen.¹³ Liever dan hun katholieke jeugd naar openbare scholen te zenden, wezen de bisschoppen in hun mandement van 1868 op het belang van eigen katholiek onderwijs, waar mogelijk in te richten door de kerkbesturen. Ook in Bovenkarspel had men aanvankelijk de grootste moeite het eigen onderwijs te financieren.¹⁴ Aangezien de staat enkel openbare scholen subsidieerde, lag de financiële druk geheel op de schouders van de weinig bemiddelde parochianen. De parochie kon pas financieel herademen nadat de bouw van de nieuwe Martinuskerk in juli 1872 was afgerond en de kerk door Wilmer feestelijk was ingewijd. Op 1 augustus 1887 opende de Willibrordusschool de deuren.¹⁵

De katholieken werden steeds zichtbaarder. Hun kerk- en schoolgebouwen vielen moeilijk te negeren, maar de herleving zorgde in Bovenkarspel voor meer dan dat. Langzaam kantelde de balans in de bevolkingssamenstelling. Liep de demografische verhouding tussen de populaties in de negentiende eeuw ongeveer gelijk op, tegen de tijd dat Herman Willebrands en Aafje Kok in de zomer van 1908 huwden, lag het overwicht aan roomse zijde. Katholieke boeren, die zich generaties lang tweederangsburgers hadden geweten, werden zelfbewuster in religieus en socio-politiek opzicht. Het aantal calvinistische inwoners van

Bovenkarspel daalde gestaag, terwijl katholieke gezinnen met acht of meer kinderen niet uitzonderlijk waren in de minuscule rijtjeshuizen van de Hoofdstraat.

De knik in de curve laat zich niet alleen door politieke of religieuze factoren verklaren, ook de industriële revolutie stak een handje toe.¹⁶ De uitbreiding van de spoorwegen was cruciaal – in het geval van Bovenkarspel de spoorlijn die Enkhuizen vanaf de jaren 1880 verbond met Amsterdam. De aanleg bood werkgelegenheid, maar nog ingrijpender was het effect van het spoor op het goedertransport in West-Friesland.

Eeuwenlang hing het transport van landbouwproducten van en naar De Streek af van de binnenscheepvaart. Bovenkarspelse boeren brachten hun oogst uit het drassige achterland op platbodemschuiten naar de Broekerhaven. Hier waren ze voor hun inkomsten afhankelijk van protestantse schippers, die de oogst over de Zuiderzee naar Amsterdam brachten. Zolang bootsmannen de verkoop langs de Amsterdamse marktkades in handen hielden, bepaalden ze de krachtsverhoudingen tussen beide bevolkingsgroepen. De samenwerking waarop deze lokale economie stoelde, was fragiel. Doorgaans betaalden de beurtschippers pas na terugkeer uit Amsterdam hun afdracht aan de landlieden, die amper controlemogelijkheden hadden en regelmatig misleid werden. De ongeschreven regel van de schippers, ‘hondertien halen, honderd betalen’, leverde willekeur en irritatie op. Slechts in tijden van voedselschaarste, wanneer kopers noodgedwongen zelf het achterland introkken om te onderhandelen, konden de boeren van Het Grootslag de prijs opdrijven. De handelsverhoudingen tussen katholieken en calvinisten waren stroef, formeel en weinig hoffelijk.

Een streek in verandering

1885 was een belangrijk jaar voor Bovenkarspel. Het nieuwe treinstation opende plechtig en de bijhorende feestelijkheden waren de voorbode van een economische hausse. De nagelnieuwe spoorlijn tussen Enkhuizen en Zaandam sloot aan op die naar de hoofdstad en de landbouwers waren zich goed bewust van de kansen die dit bood: het transport van de oogst veranderde. Hun afhankelijkheid van de transacties met de schippers ruimde baan voor gezamenlijk handeldrijven. Massatransport veranderde de lokale economie en de verhoudingen tussen de gemeenschappen. De professionalisering van het landbouwbedrijf vond

aanvankelijk mondjesmaat ingang bij de vaak eenvoudige ongeletterde landlieden, maar in november 1892 richtten zo'n tweehonderdtal dorpe-lingen uit Bovenkarspel en Grootebroek in Het Roode Hert een veiling op, in de vorm van coöperatieve vereniging De Tuinbouw.¹⁷

De weinig revolutionaire naamgeving nam niet weg dat het aanzien van het schiereiland snel veranderde. Landbouwers en handelaars werden coöperatievennoten en plots genoten die eersten handelsbescherming: dankzij prijsregulatie hadden ze meer inkomstzekerheid. Drie decennia later, in 1921, waren ruim 1400 landbouwers bij De Tuinbouw aangesloten. Dit soort cijfers illustreert de ware omwenteling van De Streek. Het moderne transport deed de afzetmarkt groeien. De aard-appelen en bloemkolen bereikten via Amsterdam al snel ook Duitsland en Engeland. Het veilingbestuur verkende nieuwe exportgebieden en regelde internationale prijsafspraken.

In de buurt van het stationsgebouw, op de grens met de gemeente Grootebroek, verscheen een houten veilingcomplex waar de boeren via een speciaal aangelegde waterweg hun met koopwaar gevulde schuiten de veilinghaven konden binnenloodsen. Voorbij was het handjeklap over prijzen in de Broekerhaven, afgelopen het monopolie van de protestantse schippers. Nieuwe bedrijven vestigden zich, zoals bloemkoolzoute-rijen en de krattenfabrieken in handen van de families Ligthart en Koo-phen. De West-Friese polderlandjes die nog door vee werden begraaasd, werden in hoog tempo omgezet in kostbare landbouwgrond. Terwijl de traditioneel protestantse havenbuurt van Bovenkarspel verpauperde, werden de boeren almaar welvarender.

DEEL I

Een boekhouderszoon wordt
Begijnhofkapelaan
(1909-1940)

I

Het gezin Willebrands-Kok *Een portret*

De akkers van de West-Friese polder en de hechte katholieke gemeenschap in Bovenkarspel waren een vertrouwd thuis voor Willebrands' moeder. Langs Aafje Kok voert de stamboom van de latere kardinaal terug tot een eind in de achttiende eeuw, toen de families Kok en Groen neerstreken in de dorpjes langs de West-Friese Hoofdstraat. Generaties lang bleven zij er actief in de veeteelt, later vooral in de tuinbouw. Als derde van zes kinderen uit het huwelijk van Jacob Kok en Catharina Groen was Aafje gewend aan het boerenleven. Opgegroeid in de negentiende-eeuwse status quo kende zij de armoede en de frustraties die bovenkwamen bij het handjeklap over prijzen in de Broekerhaven. Zij was getuige van de overdadige jeneverglaasjes langs de kade van de haven, de problemen met alcoholisme en de vaak onmachtige strijd die lokale pastoors daartegen voerden. Een van hun tactieken was om paters-predikanten op de bevolking te laten inpraten. Dat had pastoor Koekhoven in gedachten toen hij in november 1891 goedkeuring kreeg van de Haarlemse bisschop Caspar Bottemanne om de redemptoristen-paters Stolk en Hagen uit te nodigen voor een volksmissie in Bovenkarspel. Aafje Kok onderging hun donderpreken in de Martinuskerk, nog niet vermoedend dat haar eigen generatie later een ander, beter lot beschoren zou zijn.

Het spoor van haar vader, Jacob Kok, valt amper na te gaan, de kennis beperkt zich tot de wetenschap dat ook deze boerenzoon van Pieter Kok en Catharina Botman geworteld was in De Streek. Over de familie van moederszijde valt meer te vertellen. De voornaam Afra, die

sinds de late middeleeuwen voorkwam in de regio, gidst ons door een stukje intieme familiegeschiedenis. Aafjes moeder Catharina was een van de zes kinderen uit het tweede huwelijk van Walterus Groen.¹ Zijn eerste echtgenote, Afra Buijsman, was na drie huwelijksjaren overleden en liet de zesendertigjarige Groen achter als kinderloze weduwnaar. Hij hertrouwde spoedig en zijn tweede echtgenote droeg de naam Afra Oud. Dus toen Aafje Kok midden januari 1884 het levenslicht zag, noemden haar ouders hun dochtertje naar de beide echtgenotes van haar grootvader.

In de jaren 1880 was het Bovenkarspelse gezin van Willebrands' moeder weinig welvarend, maar het profiteerde van de heropleving van De Streek. Catharina, Aafje, Geertje en Cornelia werden gekneed tot 'dienstbaarheid' en een vanzelfsprekende katholieke vroomheid. Tot op hoge leeftijd hield Aafje vast aan dagelijkse gewoonten die ze van huis uit meekreeg, het bidden van de rozenkrans iedere ochtend en avond, het bijwonen van de vroegmis en het lof, het houden van de vasten. Roomse boerenmeisjes hadden weinig emancipatieruimte: de vier dochters kregen amper scholing, bleven na hun lagereschooljaren thuis om te helpen in het huishouden en in de oogst- en zaaitijd werkten ze op het land. Maar ondanks die lage scholingsgraad zou Aafje Kok doorgaan voor een gereserveerde, intelligente jongedame.

Haar echtgenoot, Herman Petrus Willebrands, was van heel andere komaf, met een familietak die deels protestants was en deels katholiek. Zijn ouders, Johannes Willebrands en Anna Adema, waren een tijdlang deel van de kleine katholieke enclave in het Friese Workum.² Eenmaal naar Hoorn verhuisd, trad Johannes in het voetspoor van zijn vader en werd hij een van de vele handelaars die op Amsterdam voeren en daar de oogst en goederen van de West-Friese boerenbevolking verkochten.³ De bevolkingsregisters van Hoorn boekstaven hem als 'commissionair', een schipper afhankelijk van wisselende opdrachten, in krantenannonces prees hij zich aan als 'expediteur Amsterdam-Hoorn en omliggende plaatsen'.⁴

Zijn wereldje van katholieke bootsmannen en havenlieden bracht de ontmoeting met Anna Adema, een schippersdochter uit Makkum. Ook zij verhuisde in haar kindertijd naar Hoorn, de plek waar deze twee in juni 1881 huwden en waar ze drie kinderen kregen.⁵ De oudste van die drie werd Aafje Koks echtgenoot in Bovenkarspel.⁶ Maar voor die tijd had Herman Petrus, geboren op 30 maart 1884, het niet voor de wind. Twee weken voor zijn elfde verjaardag liet Anna Adema een weduwnaar

achter en zienderogen nam de druk op de jongensschouders toe. Hij waakte mee over de opvoeding van zijn zusje Elisabeth en zijn broertje Johannes Petrus, nam uit bittere noodzaak huishoudklussen voor zijn rekening, terwijl de oude Johannes Willebrands vereenzaamde en te vaak troost zocht in de fles. Als klap op de vuurpijl kwam ook het beurtschippersmilieu in zwaar weer terecht.⁷

Het huwelijk van Herman Willebrands en Aafje Kok belichaamde het *chiaroscuro* van de West-Friese sociaaleconomische omwentelingen. Terwijl de landbouw in Bovenkarspel eindelijk pecuniair werd, verpauperden de schippers.⁸ Terwijl Aafje als kind genoot van de weldaden van de landbouw, ondervond Herman de neergang van de beurtvaart. Wat het Hoornse stadsbestuur eeuwenlang had weten te vermijden, was sinds de komst van de spoorlijnen botweg een feit: de beurtvaart was niet opgewassen tegen het transport over land. Commissionnaires werden alsmaar minder gevraagd, de inkomsten van beurtschipper Johannes Willebrands slonken en zijn hertrouwen in 1897 veranderde daar weinig aan.⁹ Het gezin waarin Herman Petrus opgroeide, kwam amper rond, de kinderen moesten hun eigen weg zoeken.

Op zijn twaalfde werd Herman loopjongen bij een Hoornse notaris van calvinistische signatuur. Hij kreeg er kost en inwoning terwijl zijn vader in het beste geval op weg was naar Amsterdam. Ook de andere twee kinderen Willebrands traden op erg jonge leeftijd toe tot het werkende leven. De opkomende textielconfectie bood kansen: zus Elisabeth ging als naaister aan de slag in Sneek, in Nederlands eerste C&A-atelier in het Friese Sneek; Johannes Petrus vond in Hoorn werk in een modemagazijn. De leergierigheid en begaafdheid van de jonge Herman Petrus wonnen het uiteindelijk van de tegenslagen op zijn pad. Hoewel het voor hem geen warm nest was, gaven de leerjaren in notarisdienst een uitstekende scholing. Met behulp van een woordenboek en een grammatica verdiepte hij zich in de taal van Molière. Hij legde met succes het jury-examen Frans af en dat certificaat van bekwaamheid maakte hem enthousiast genoeg om hetzelfde voor de Engelse taal te proberen. Hoewel hij hierin niet slaagde, bleef Willebrands een liefde koesteren voor de stukgelezen Charles Dickens of verplichte klassiekers als William Shakespeare, die hij met enige opschepperigheid graag citeerde.¹⁰ Zijn taken als notarisklerk maakten hem tot een uitmuntend hoofdrekelaar, maar ze boden vooral een ander, onvermoed voordeel: Herman stond in nauw contact met de katholieke geestelijkheid in de ruime omgeving van Hoorn. De notaris mocht dan uitgesproken anti-Rooms zijn, hij

verdeelde de rijksalarissen van de katholieke pastoors en die klus liet hij graag over aan zijn leerjongen.

Het dienstbestaan eindigde in 1905. Herman Petrus brak met de beurtschipperstraditie van zijn voorouders, trok weg uit de woelige havenbuurten en woonde een tijdlang in Grootebroek, in het huis van Pieter Botman – familie van Aafjes vader.¹¹ Hoe de jongeman er in zijn inkomen voorzag, is onduidelijk. Zeker is dat zijn kansen keerden zodra hij in 1908, met dank aan de harde notarisleerschool, aan de slag kon op het betaalkantoor van Rood & Zonen.

2. Herman Petrus bij Rood en Zonen, 1909.

Dit bedrijf van de welgestelde familie Rood, sinds 1845 Nederlands oudste zaadhandel, was van oudsher gevestigd in De Streek en profiteerde van de groeiende landbouwmarkt. In 1897 vestigde de firma zich strategisch in de Bovenkarspelse Hoofdstraat, vlakbij veiling De Tuinbouw. Beroepshalve zou Herman Petrus er vanaf 1908 dagelijks binnenlopen.

Hoofdboekhouder Willebrands

Het pasgehuwde stel had aanvankelijk geen eigen woning. Herman werkte pas drie jaar als klerk bij de zaadhandel en was niet bemiddeld. Het handigst was dat hij introk onder het dak van zijn schoonouders. Zo gebeurde. De jongeman die zelf weinig gezinsleven had gekend, werd opgenomen in de huiselijke sfeer en de gewoonten van de familie Kok. Dat zou zo blijven, ook toen het echtpaar Willebrands-Kok begin 1909 een eerste, bescheiden rijtjeswoning aan de Hoofdstraat betrok. Het on-ooglijke huisje staat er nog en de spontane voorbijganger kan vandaag nauwelijks bevatten dat hier alle negen kinderen van het gezin Willebrands hun thuishaven hadden. Van hieruit trok Herman elke ochtend naar kantoor, enkele minuten verderop. In mei 1910 werd de jonge vader ‘controleur’ bij de veiling, zijn ochtendlijke wandeling verlengde wat en het gezinsinkomen steeg; de Willebrandsen kregen meer bestaanszekerheid. Herman bleek een aanwinst voor de coöperatie: hij controleerde gewetensvol de uitbetaling van de afdrachten aan de boeren, ging na of handelaars correcte prijzen boden voor de koopwaar en leerde de hele landbouwersbevolking en de kooplieden van de streek kennen. Willebrands’ nuchtere, betrouwbare aanpak en zijn rekenkundig en boekhoudkundig talent zetten hem op een rechte lijn naar een bevordering.

De promotie kwam in het omineuze jaar 1914. Het veilingbestuur kwam in conflict met Cornelis P. Bont, de Bovenkarspelse dorpsonderwijzer die naast zijn schoolaanstelling de functie van ‘betaalmeester’ aanhield – vandaag zouden we hem boekhouder noemen. Bont was dagelijks verantwoordelijk voor de wirwar aan financiële transacties op en rond de veiling, maar was niet in staat om deze complexe taak efficiënt in te vullen. Er slopen onregelmatigheden in de boeken en dat in een tijdsgewricht waarin de internationale export, van levensbelang voor de veiling, begon te strubbelen. Het werd donderdag 30 juli. Een maand eerder loste Gavrilo Prinzips in Sarajevo het fatale schot dat aanleiding gaf tot de Eerste Wereldoorlog. Op het moment dat opgewonden Duitse soldaten met hun markante staalhelmen samentroepen aan het zuidoostelijke grenspunt met België en Nederland, nam Herman Willebrands zijn nieuwe werkplek in.¹² Nederland was een eiland van neutraliteit in een continent in oorlog, maar ontkwam niet aan de mentale schok die de massale slachtpartijen, de luchtbombardementen, de onderzeeërs en het mosterdgas nalieten. De economische weerslag van dit alles zou de natie snel treffen.

Vijfendertig jaar lang, tot aan zijn pensioen in 1949, zou Willebrands hier als hoofdboekhouder dienen en de veiling door opeenvolgende crisisperiodes loodsen. Aan crisissen geen gebrek. Gedurende de oorlogsjaren zette hij mee de bedrijfskoers uit, geen sinecure. Deze coöperatie, die haar export zowel op Engeland als op Duitsland richtte, stond letterlijk en figuurlijk tussen twee vuren.¹³ Bovendien voelde het bedrijf dat het kabinet-Cort van der Linden met veel moeite Nederland op een politieke en militaire neutraliteitskoers trachtte te houden. Ondernemerschap vergde in deze jaren veel diplomatiek talent, zeker toen de oorlog vanaf 1916 in een blokkadeoorlog overging. De voedselblokkades waarmee de centralen en de geallieerden elkaar in een wurggreep dwongen, lieten zich op de markt voelen.

Zodra de bevoorrading van Engeland door Duitse duikbootaanvalen werd bedreigd, vorderde de Britse overheid steeds meer voedsel op. De Nederlandse regering antwoordde met handelsprotectionisme. In oktober 1916 kreeg De Tuinbouw in Bovenkarspel bezoek van de Rijkscommissie van Toezicht en Willebrands moest de beschermingsmaatregelen, die de exporthoeveelheden proportioneel vastklikten aan de inlandse verkoopcijfers, met tegenzin uitvoeren. De export viel in duigen en vanaf 1917 werd alles strak gecontroleerd door de Nederlandsche Uitvoer Maatschappij, onder bevoegdheid van het Ministerie van Landbouw, Nijverheid en Handel.¹⁴ Mede dankzij Herman Willebrands' toezicht op werkelijk iedere stuiver, overleefde De Tuinbouw de oorlogsjaren zonder kleerscheuren. De financiële heropleving van de jaren twintig verkruiemde na enkele jaren en de beurskrach van 1929 leidde tot een wereldwijde crisis in het daaropvolgende decennium. In de moeilijke jaren dertig slaagde boekhouder Willebrands erin, met zijn onkreukbare reputatie, om de regelmatig oplopende spanningen tussen de landbouwers en het veilingbestuur te helpen bedaren.

Het betaalkantoor van Herman Petrus controleerde nagenoeg alle financiële bedrijfsprocessen. In 1914 had de man een eenvoudige en primitief gevoerde boekhouding aangetroffen, in 1949 liet hij, de autodidact, een complexe, geoliede administratie achter. De regionale historicus Piet Noordeloos berichtte later dat door Herman Petrus 'tientallen miljoenen guldens zijn ontvangen en weer uitgegeven met een bewonderenswaardige nauwgezetheid en volhardende waakzaamheid'.¹⁵ Dagelijks stond de boekhouder in contact met het veilingsbestuur en verzorgde hij de betrekkingen met de Enkhuizer bank Lakeman & Zonen, waar Herman na verloop van tijd een bestuurszitje had. Later zetelde